

مطالعه و تعامل کتیبه‌ها و مرغان نقش
بسته برواق الله وردیخان در مجموعه
حرم امام رضا(ع) / ۵- ۱۹

قوس جناغی صفه ۴ و نقش مرغ
فیروزه‌ای داخل قاب. ماخذ: نگارندگان

مطالعه و تعامل کتیبه‌ها و مرغان نقش بسته بر رواق الله‌وردیخان در مجموعه حرم امام رضا (ع) *

*** فاطمه سادات شهرامی ** علیرضا شیخی ***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۴/۲۰

تاریخ داوری: ۹۸/۴/۴

تاریخ بازبینی: ۹۸/۹/۲۵

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۰/۱۷

صفحه ۵ تا ۱۹

چکیده

هنرمندان دوره صفوی از نمادها و نشانه‌ها در آثار خود استفاده کرده‌اند که با گذشت زمان بر معانی این نمادها غباری نشسته است. در این پژوهش نقوش و کتیبه‌های رواق الله‌وردی‌خان و تعامل این دو عنصر با یکدیگر در حرم مطهر رضوی مورد بررسی قرار گرفته است. هدف مقاله بازخوانی و رابطه کتیبه‌ها و مرغانی است که در لابلای نقوش اسلیمی و ختایی کاشی‌کاری این رواق به کار رفته‌اند. لذا سوال‌ها این است ۱- مضامین کتیبه‌های به کار رفته در این رواق چیست؟ ۲- مرغان نقش‌شده، نماد چه موضوعی هستند و ۳- آیا بین این دو عنصر رابطه‌ای وجود دارد؟

روش تحقیق در این مقاله روش توصیفی-تحلیلی و شیوه جمع‌آوری اطلاعات بر مبنای اسناد کتابخانه‌ای و میدانی استوار است. نتایج نشان می‌دهد بانی بنا با هدف گسترش و ترویج فرهنگ شیعی، کتیبه و نقش پرنده را هدفمند انتخاب و با نقوش و رنگارنگ مرغان، تصویری از بهشت ارایه نموده است. قرقاول، طوطی، طاوس، سیمرغ و مرغابی نمادی از پرواز، فضایی روحانی و معنوی در بین عناصر گیاهی خاطر نشان ساخته‌اند. مضامین کتیبه‌ها با خط ثلث و نستعلیق به تاریخ ولادت، شهادت و فضیلت زیارت امام رضا (ع)، آیه تطهیر، سلام بر اهل بیت و توصیف بنا اختصاص یافته است. مرغان از نظر نمادین، تعداد و رنگ با مفاهیمی چون بهشت، عقل انسان کامل، نام امامان معصوم و حضرت مهدی (عج) با کتیبه‌ها هماهنگ و در تعامل هستند.

واژگان کلیدی

حرم رضوی، صفوی، رواق الله‌وردیخان، نقش مرغ، کتیبه.

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه با عنوان: گونه‌شناسی پرندگان و تعامل آن با کتیبه‌های نقش بسته بر رواق الله‌وردی‌خان در مجموعه حرم امام رضا (ع)، کارشناسی ارشد نویسنده دوم به راهنمایی نویسنده اول در موسسه آموزش عالی فردوس مشهد است. ** کارشناس ارشد هنر اسلامی، مؤسسه آموزش عالی فردوس، شهر مشهد، ایران. E-mail: fsshahrami@gmail.com *** استادیار و هیأت علمی دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، ایران (نویسنده مسئول). E-mail: a.sheikhi@art.ac.ir

مقدمه

الله وردیخان - بانی رواق‌الله وردیخان در جوار مرقد رضوی - از آرامنه گرجی بود که طی لشکرکشی‌های چهارگانه شاه طهماسب به گرجستان به عنوان اسیر به ایران آورده شده بود. او در جوانی در مقابل سی سکه طلا به فروش رسید و بعد از این که چندین بار در معرض خرید و فروش واقع شد به خاطر لیاقت و صداقت به دربار شاه طهماسب صفوی راه یافت. والی فارس شد و آثار معماری بسیاری از خود بجای گذاشت. به دستور او رواقی زیبا، در مشرق توحیدخانه و ضلع شمال شرقی حرم مطهر به دست یکی از معماران ماهر فارس به نام امیربن‌حاج محمودنظراتی ساخته شد. ساخت بناهای با نفاست هنری مثل اماکنی در حرم مطهر امام رضا(ع)، خواجه ربیع، قدمگاه و کتیبه‌های رباط خرگوشی خبر از برهه‌ای با عزم ملی در معماری در عرصه دینی و ایدئولوژیکی دارد. رواق‌الله وردیخان که هم‌زمان با مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان ساخته شده یک ساختمان هشت گوش^۱ داخلی بدون نما است که دیوارهای داخلی تبدیل به طاق‌نماها، صَفه‌ها و شاه نشین‌ها شده است. (تصاویر ۱-۳) این بنا آکنده از نقوش مرغان همراه با نقوش ختایی و اسلیمی در جوار کتیبه هاست. زیبایی بنا و منحصر به فرد بودن آن به خاطر نقوش خاص کاشی‌ها و کتیبه‌های رواق است. هدف مقاله مطالعه و بازخوانی کتیبه‌ها و نقوش مرغانی است که بر شاخ و برگ‌ها نشسته یا در حال پروازاند. بنابراین در پی یافتن پاسخ برای این سوالات است که ۱- مضامین کتیبه‌های به کار رفته در این رواق چیست؟ ۲- مرغان نقش‌شده، نماد^۲ چه موضوعی هستند و ۳- آیا بین این دو عنصر رابطه‌ای وجود دارد؟ آنجا که این رواق تا اواسط دوره قاجار اصلی‌ترین ورودی به مجموعه حرم رضوی بوده است به یقین اهمیت وافری داشته و در نقوش آن با تامل و تفکر به انجام رسیده است. لذا اهمیت و ضرورت تحقیق، بررسی رابطه مرغان با مضامین کتیبه‌ها در این رواق است.

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بوده و روش جمع‌آوری اطلاعات بر مبنای اسناد کتابخانه‌ای و میدانی است. جامعه آماری شامل رواق‌های طبقه اول رواق‌الله وردیخان است و روش نمونه‌گیری در مطالعه تعامل مرغان و کتیبه‌های رواق، تمام‌شماری شامل هشت صفا است. شیوه تجزیه و تحلیل کمی و کیفی و بدین صورت انجام شده است که در ابتدا ۲۰۳ مرغ نقش‌شده بر رواق از نظر نمادین، مطالعه شد. سپس صفاها به ترتیب، توصیف شده و ترجمه متن کتیبه‌های دور محراب و پاتاق^۳ ذکر شده است. در مرحله بعدی ارتباط نقش مرغان و متن کتیبه‌ها به لحاظ نمادین و محتوایی مورد بازشناسی قرار گرفت. معانی نمادین آن با توجه به جایگاه قرار گرفتن نقش مرغ، ارزیابی و در انجام

مقاله، نتایج حاصل از مطالعه به صورت تطبیقی در جداول نمود یافته است.

پیشینه تحقیق

اگر چه در مورد بناهای حرم مطهر پژوهش‌گرانی چون بزرگ عالم زاده (۱۳۹۱) در کتاب دانشنامه رضوی، احتشام کاویانین (۱۳۵۵) در کتاب شمس‌الشموس و علی مؤتمن (۱۳۵۵) در کتاب راهنمای آستان قدس رضوی قلم فرسایی نموده‌اند اما بیشتر مطالب رویکردی تاریخی دارند. در حوزه نمادها جیمز هال (۱۳۹۰) در کتاب فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب به نماد طاوس از دیدگاه‌های متفاوت پرداخته است. سید جعفر سجادی (۱۳۸۳) در کتاب فرهنگ و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی نیز به شرح کامل این نماد را از دیدگاه عرفانی بازگو نموده است. گرتروید جابز (۱۳۷۰) در کتاب سمبل‌ها و محمدجعفر یاحقی (۱۳۷۵) در کتاب فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی با دیدگاه ایرانی نقش و نماد طاوس را شرح داده‌اند.

پایان‌نامه‌هایی در مقطع کارشناسی ارشد در ارتباط با موضوع هستند از جمله: هنگامه فلاح طوسی (۱۳۸۹) در مطالعه پیشینه تاریخی و اعتقادی نقش طاوس و باز نمود آن در نگاره‌های ایرانی در دانشگاه هنر اصفهان با راهنمایی دکتر بهار مختاریان به جلوه‌های متفاوت از نقش طاوس از منظر الوهی پرداخته است. زهرا عباسپور (۱۳۹۲) در بررسی تطبیقی نقش و مفهوم طاوس در هنرهای سنتی ایران و هند، در دانشگاه هنر اصفهان به راهنمایی دکتر علیرضا خواجه احمدعطاری، طاوس را در دو فرهنگ هند و ایران مطالعه کرده و می‌گوید در هنر هند طاوس در منظره پردازی به چشم می‌خورد ولی در ایران در خدمت هنر و فرهنگ و دین قرار دارد، رنگ و بوی ایرانی دارد. مریم دشتی‌زاده (۱۳۸۸) در نشانه‌شناسی طاوس در هنرهای صنایع دوره‌های صفویه و قاجار با تأکید بر دستبافت‌ها و مضامین آن در دانشگاه الزهرا به راهنمایی دکتر مهرانگیز مظاهری، در ابتدا طاوس را از منظر ادبیات ایرانی و سپس در دست بافتهای روستایی و شهری ایران مورد بررسی قرار داده است. عطیه خان حسین آبادی (۱۳۹۵) در بررسی نقوش جانداران در کاشی‌کاری‌های حرم مطهر(ع) در موسسه آموزش عالی فردوس به راهنمایی دکتر مهدی اشراقی شناسایی جانداران در حرم مطهر را مورد مطالعه قرار داده است.

از مقالات مرتبط می‌توان اشاره داشت به محمدخزائی (۱۳۸۳) که در مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی به تأویل نقش نمادین طاوس و سیمرغ در بناهای عصر صفوی به مطالعه این دو پرنده در اولین همایش هنر اسلامی پرداخته است. طیبه صباغ‌پور و مهناز شایسته‌فر (۱۳۸۹) در مجله نگره شماره ۱۴ به «بررسی نقش‌مایه نمادین پرنده در فرش‌های صفویه و قاجار از نظر شکل و محتوا» به تحلیل

۱. نماد هشت: در بابل باستان این عدد را عدد «خدایان» و عددی مهم و سعد می‌دانستند. (شیمیل، ۱۳۹۱: ۱۷۱). پوپ که سال‌ها در ایران به تحقیق پرداخته است. معتقد است آرامگاه‌های هشت ضلعی گنبدپوش، شکلی سنتی بود که در دوران صفوی محبوبیت قابل ملاحظه‌ای داشت آرامگاه‌های برج مانند سده‌های پیشین فضای کمی را بدون خود برای زائران فراهم می‌آوردند. از این رو گنبدهای هشت ضلعی جایگزین عملی تری را به وجود می‌آورد (پوپ و اکرمین، ۱۳۸۷: ۱۴۰۲). «در معماری مقدس سازه هشت ضلعی نگهدارنده گنبد است» (کوپر، ۱۳۷۹: ۳۸۲).

۲. نماد: «نماد: نمود، ظاهرکننده، نمودن، نشان دادن، نمایان‌گردانیدن و ظاهرکردن است» (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۱۴: ۲۷۳۱). حال معتقد است که نماد به سادگی چیزی است که به جای چیز دیگر به کار می‌رود (هال، ۱۳۹۰: ۱۴).

۳. پاتاق: قسمتی از دیوار که از آنجا قوس طاق سقف شروع می‌شود.

تصویر ۲. گنبد امام رضا (ع) و گنبد مسی رواق، ماخذ: نگارندگان

تصویر ۱. موقعیت رواق در حرم مطهر مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۹، ۸۱

دو فضای محرابی بزرگ وجود دارد که هر کدام با دو جفت مرغابی سفید روبروی هم در زمینه لاجوردی با گل‌های ختایی تزیین شده است. (تصویر ۶) مرغان در اسلام نمادی از فرشتگان و یا روح مؤمنین محسوب‌اند. خوش‌یمنی مرغ در باور ایرانیان سبب تنوع و گستردگی آنها شده و در قرآن نماد جاودانگی روح است (بهمنی، ۱۳۹۶: ۱۸۷).

کتابه نمای صفه ۱:

عَنْ الْإِمَامِ أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا (ع) قَالَ مَنْ زَارَنِي بَعْدَ دَارِي إِلَى آخِرِهِ وَعَنْهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ لَا تُشَدُّهُ الرَّجَالُ إِلَى شَيْءٍ مِنَ الْقُبُورِ إِلَّا إِلَى قُبُورِنَا وَإِنِّي مَقْتُولٌ بِالسَّمِّ ظَلَمًا وَمَدْفُونٌ فِي مَوْضِعٍ غَرِبَةٍ فَمَنْ شَدَّ رِجْلَهُ إِلَى زِيَارَتِي اسْتَجِيبَ دُعَاؤُهُ وَغَفَرَ اللَّهُ ذُنُوبَهُ.

در این صفه دو مرغ در میان گل و بوته به تصویر آمده است: مرغابی و طاووس. در متن کتیبه از غربت حضرت رضا (ع) سخن به میان آمده که با مفهوم مرغابی که مهاجرت و جلالی وطن را به ذهن متبادر می‌کند، هم‌راستاست. در منطق الطیر به رابطه بط با آب و پاکی اشاره شده است. سفیدی مرغابی نمادی از پاکی و معصومیت و روشنی است که جنبه قدسی و آسمانی دارد. سفیدی رنگ لباس در آیین‌های مختلف نشان طهارت و پاکی است که سالکان راه سعادت آن را برتن می‌کنند (گلی آیسک، ۱۳۹۲، ج ۱: ۸۳).

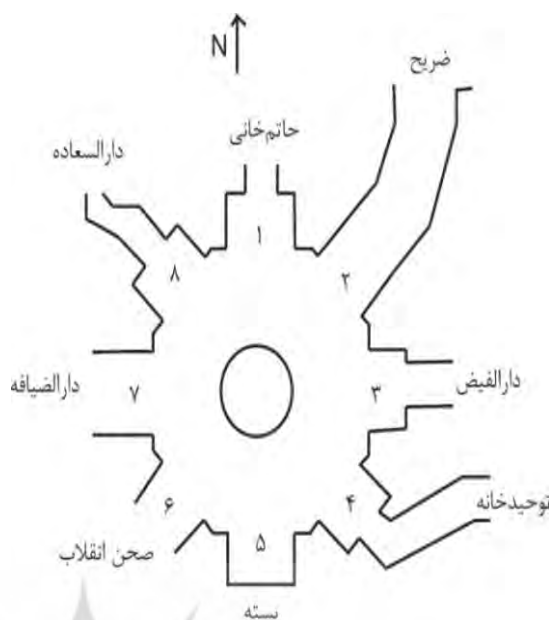
کتابه پاتاق صفه ۱: **وُلِدَ الْإِمَامُ أَبُو الْحَسَنِ الرَّضَا عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ سَنَةَ ثَمَانِينَ وَ أَرْبَعِينَ وَمِائَةً وَقَبِضَ فِي صَفَرِ سَنَةِ ثَلَاثٍ وَمِائَتَيْنِ وَوُلِدَ الْإِمَامُ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ النَّقِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ سَنَةَ خَمْسٍ وَتِسْعِينَ وَمِائَةً وَقَبِضَ فِي ذِي الْعَقْدَةِ سَنَةَ عَشْرِينَ وَمِائَتَيْنِ.**

نقش پرند در فرش‌های صفوی و قاجار همت گمارده‌اند. مرجان صلواتی (۱۳۸۸) در مجله نقشمایه شماره ۳ «عظمت نماد طاوس در چنجه بافی زنان و ایلات قشقایی فارس» را کنکاش نموده است. افسانه قانی (۱۳۹۰) در مجله گلجام شماره ۲۰ «نقش مایه طاوس در دست بافته‌های گلیمی اقوام شاهسون و قشقایی» را تحلیل نموده است. مهدی دوازده امامی و ایمان زکریایی (۱۳۹۳) در اولین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، جلد ۱۱ «نماد طاوس و نقش رسانه‌ای آن در معماری شیعی» به تحلیل جایگاه استفاده از طاوس در بناها و مساجد اصفهان پرداخته است. هانیه شیخی نارانی (۱۳۸۹) در مجله نقشمایه شماره ۵ «نشانه شناسی پرند، طاوس» را از دیدگاه اساطیر ایران و سایر ملل بررسی کرده است. شایسته ذکر است که تعامل نقوش پرندگان و کتیبه‌ها در این رواق تاکنون مورد واکاوی قرار نگرفته است که اساس بحث مقاله حاضر است.

صفه‌های رواق الله وردی خان: صفه شماره ۱: جنوب

این صفه (تصاویر ۱-۴) در جهت قبله و گذشته به وسیله راهرویی به رواق حاتم‌خانی مرتبط بوده است. در سمت راست این راهرو قبر بانی رواق الله وردی خان قرار دارد. مرکز مقرنس در فضای قوس محرابی، مرغ بسم الله^۴ به خط طغرای سفید بر زمینه تیره نقش شده است. پایین قوس، در مرکز، یک گلدان بزرگ با گل عباسی است که دو طاوس از آن محافظت می‌کنند. (تصویر ۵) در بخش بالایی دو طوطی سبز رنگ هستند و در کنار این فضای محرابی به صورت قرینه نقش طاوس از روبرو با بال گشوده، در فضای سبز رنگ با زمینه لاجوردی است. در قاب‌های جانبی این رواق

۴. مرغ بسمه الله: به نوعی از خط که خوشنویس با استفاده از طرح‌های مختلف پرندگان، در داخل آن «بسم الله الرحمن الرحيم» را بنویسید (عباسی و مقتدائی، ۱۳۹۲: ۴۸۹).

تصویر ۳ و ۴. پلان گنبد الله وردی خان و نمایی از داخل گنبد، ماخذ: همان

این صفه پرندۀ دیگری مشاهده نشد. کتیبه نمای صفه ۲: عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ الْجَوَادَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَجُلٍ حَجَّ حَجَّةَ الْإِسْلَامِ ثُمَّ أَتَى الْمَدِينَةَ فَسَلَّمَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ ثُمَّ أَتَى أَبَاكَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَارِفاً بِحَقِّهِ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ أَتَى أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِ فَسَلَّمَ ثُمَّ أَتَى بَعْدَادَ فَسَلَّمَ عَلَى أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ ثُمَّ أَنْصَرَفَ إِلَى بِلَادِهِ فَرَزَقَهُ اللَّهُ مَا يَحِبُّهُ فَايَهُمَا أَفْضَلُ أَيَحُجُّ أَيْضاً أَمْ يَخْرُجُ إِلَى خُرَّاسَانَ إِلَى زِيَارَةِ أَبِيكَ فَقَالَ بَلْ يَأْتِي إِلَى زِيَارَةِ أَبِي عَلِيٍّ بْنِ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَيَسَلِّمُ عَلَيْهِ قَالَ: يَأْتِي خُرَّاسَانَ فَسَلَّمَ عَلَى أَبِي بِنْتِ الْحَسَنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَفْضَلُ وَلَكِنْ ذَلِكَ فِي رَجَبٍ وَلَا يَنْبَغِي أَنْ تَفْعَلُوا فِي هَذَا الْيَوْمِ فَتَنْ عَلَيْنَا وَعَلَيْكُمْ مِنَ السُّلْطَانِ شَنْعَةً.

این کتیبه زیارت امام رضا در ماه رجب را پرفضیلت تراز زیارت حج دانسته است. درنمای پاتاق همین صفه به دیوار دو طرف نوشته شده است: جبرئیل زعرش آید و حوران زنعیم/ از بهر طواف شه فردوس حریم/ عمداً پر خود بردم مقراض دهند/ شاید که بدین وسیله گردند مقیم/ قائله و راقمه/ حسن الخادم.

«قرقاول، تورنگ، دراج، مرغ صحرایی، جوربور، چورپور، تدرج و تدرو نامیده شده است» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۰: ۱۰۶۵). «برخی به خاطر رنگ زیبایش آتشخوار نامیده‌اند

«گلی آیسک، ۱۳۹۲، ج ۱: ۱۳۶). سمبلی از جلال و جمال به حساب می‌آید. در رواق الله وردی خان دو گونه قرقاول دیده می‌شود یک نمونه کاملاً سفید و تنها کاکل و دور چشم قرمز دارد و نوع دیگر رنگی تصویر شده است. پرندۀ سفید به روح افراد پارسا تشبیه شده و پرهایش به بهار یا خورشید

مساله جالب اینست که در کتیبه پاتاق قبله به سال وفات حضرت اشاره شده و این برابر با تعداد مرغی است که در این صفه‌ها به تصویر کشیده شده است. طاووس در قاب‌های دو طرف بالای کتیبه در حال نگهداری از درخت زندگی‌اند. درخت نامیرایی که احتمالاً مراد آن، امام است. نماد خیر و خوبی و «دارای معانی سمبلیکی همچون: پادشاهی، تزیینات، تجمل، تکبر، جلال و شکوه، خودبینی، رستاخیز، زندگی توأم با عشق، زیبایی، سلطنت، شأن و مقام، شهرت، فناپذیری و مورد ستایش همگان است» (جایز، ۱۳۷۰: ۷۹). «هنرمند ایرانی از نقوش نمادین برای انتقال دسته گسترده‌ای از معانی استفاده کرده که از عمیق‌ترین معانی عرفانی تا راهنمایی زائران را در برگرفته است.» (نصیری و بحرانی، ۱۳۹۳: ۱۰۴۸)

همیشه مار یا اهریمن می‌کوشد تا به آب حیات دست پیدا کند و طاووس محافظت از آن را بر عهده دارد. در متون اسلامی شجره حیات درختی سرسبز است که نماد طبیعت و سرزمین نور است (عبدلی و گرگنی، ۱۳۹۲: ۱۴۰). طاووس از نگهبانان این درخت است. از طرفی به زایران خوشامد گوید و از سویی دگر از ورود نفوس شر به این مکان مقدس جلوگیری نماید.

صفه شماره ۲: جنوب غربی

این صفه با در مشبک فلزی به رواق حاتم خانی و سپس ضریح مطهر راه دارد. فضای محرابی شکل بالای سردر را ده عدد قرقاول سفید در زمینه لاجوردی با کاکل قرمز، دم‌های بلند سفید و پای زرشکی آراسته‌اند. (تصویر ۷) در

تصویر ۶. نمای از صّفه ۱ و نقش مرغابی و طاووس در قاب هاب بالای کتیبه پاتاق. ماخذ: همان

مانند است. در این صّفه با رنگ سفید را شاید بتوان نمادی از احرام زائرین و یا فرود حوران از بهشت به جهت مقیم شدن در این آستان، با توجه به مضمون کتیبه دانست.

صّفه شماره ۳: غرب

به دارالفیض و باراهرویی به روضه منوره راه دارد و با مقرنس تزئین شده است. در میان این مقرنس‌ها در فضای محرابی کوچک، دو طاوس (تصویر ۸) به صورت قرینه روبروی هم بدون عنصر تزئینی طراحی شده‌اند. پایین، زیر ساعت نام معمار بنا با رنگ سفید در زمینه لاجوردی نقش بسته است. به جز این دو طاوس نقش مرغ دیگری در این صّفه دیده نشد.

کتیبه نمای صّفه ۳: قَالَ اللهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى إِنَّمَا يَرِيْدُ اللهُ لِيُذْهِبَ إِلَىٰ آخِرِهِ وَقَالَ رَسُولُ اللهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَثَلُ أَهْلِ بَيْتِي كَمَثَلِ سَفِيْنَةِ نُوحٍ مَنْ رَكِبَهَا نَجِيَ وَمَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا غَرِقَ وَقَالَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمْ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللهِ وَعَنْتَرِي أَهْلَ بَيْتِي إِنْ تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا لَنْ تَضَلُّوا.

الرِّمَانُ صَلَوَاتُ اللهِ عَلَيْهِ لَيْلَةَ النِّصْفِ مِنَ الشَّعْبَانَ، سَنَةَ خَمْسٍ وَخَمْسِيْنَ وَمِائَتَيْنِ وَسَنَةِ وَفَاتِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عِنْدَ اللهِ تَعَالَى يَمَلَأُ الْأَرْضَ قِسْطًا وَعَدْلًا بَعْدَ أَنْ مُلِّتْ ظِلْمًا وَجَوْرًا.

کتیبه‌های این صّفه به تطهیر اهل بیت اشاره دارند که نقش گل و بوته بر جای جای آن به نوعی خبر از پاکی و طهارت داده‌اند. نقش عدد هشت در این مقرنس و رسیدن به وحدت در شمسه زیر ایوان با رنگ سفید به هدایت در تمسک به اهل بیت باشد. تنها مرغ نقش شده طاووس با دمی مرصع است که روایت «مهدی طاووس اهل الجنة» را با توجه به کتیبه پاتاق به خاطر می‌آورد.

تصویر ۷. قرقاولان سفید بر نمای صّفه ۲ رواق. ماخذ: همان

صفحه شماره ۵: شمال

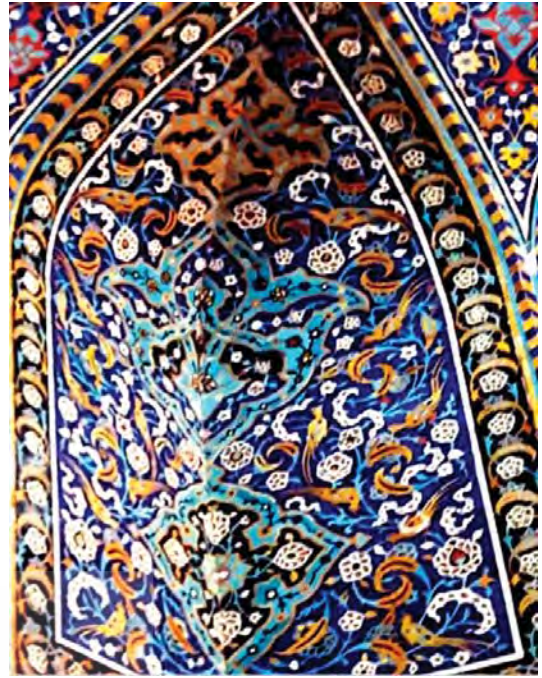
تنها صفحه بسته است. این صفحه با مقرنس کاری و نقوش اسلیمی و ختایی تزیین شده است. اکنون با پوشش چوبی پاراوان بسته شده و محل انتظامات بانوان است. (تصویر ۱۳)

کتیبه نمای صفحه ۵: **أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَ إِمَامَ الْمُتَّقِينَ وَ وَصِي رَسُولِ رَبِّ الْعَالَمِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ وَسَلَامُهُ عَلَيْهِ سَيَقْتُلُ رَجُلٌ مِنْ وُلْدِي بِأَرْضِ خُرَاسَانَ بِالسَّمِ ظَلَمًا إِسْمُهُ إِسْمَى وَ إِسْمُ أَبِيهِ إِسْمَ ابْنِ عِمْرَانَ مُوسَى (ع) أَلَا فَمِنْ زَارِهِ فِي غَرْبِهِ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ ذُنُوبَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْهَا وَ مَا تَأَخَّرَ وَ لَوْ كَانَتْ مِثْلَ عَدَدِ النُّجُومِ وَ قَطَرِ الْأَمْطَارِ وَ وَرَقِ الْأَشْجَارِ. رَوَى الْإِمَامُ مُحَمَّدُ التَّقِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: إِنَّ بَيْنَ جَبَلِي طَوْسَ قَبِيضَةَ قُبِضَتْ مِنَ الْجَنَّةِ مَنْ دَخَلَهَا كَانَ آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ النَّارِ هَذَا بِتَوْفِيقِ اللَّهِ. در این کتیبه از ثواب زیارت امام سخن رفته و آن را قطعه‌ای از بهشت دانسته است.**

کتیبه پاتاق صفحه ۵: **وُلِدَ الْإِمَامُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ آخِرَ شَهْرِ رَبِيعِ الْأَوَّلِ فِي سَنَةِ ثَلَاثٍ مِنَ الْهَجْرَةِ وَ مَعْنَى شَهِيدٍ فِي الْيَوْمِ السَّبْتِ مِنْ سِنِهِ إِحْدَى وَ سِتِينَ مِنَ الْهَجْرَةِ وَ وُلِدَ الْإِمَامُ زَيْنُ الْعَابِدِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي خَامِسِ شَعْبَانَ سَنَةِ ثَلَاثِينَ وَ تَوَفَّى فِي ثَانِي عَشَرَ مِنْ مُحَرَّمِ سَنَةِ تِسْعِينَ.**

صفحه شماره ۶: شمال شرق

این صفحه با راهروی باریکی به صحن انقلاب راه دارد و شیوه تزیین آن کاربردی است. فضای داخل صفا به کوزه و گلی بزرگ مزین است که خطوط کناره‌نمای کوزه و گل به نقش سیمرغ آراسته شده و طاووس در میان آن دم افشاندن است. بدن طاووس لاجوردی با بال فیروزه‌ای و سری نیمرخ در زمینه لاجوردی است. با چرخش دو سیمرغ قرینه در بالا و پایین، گلدان زیبایی با زمینه سبزو سر دو اژدها تکمیل شده است (تصویر ۱۴). «در اساطیر

تصویر ۱۰. فیلیوش راست با ۱۴ قرقاول در صفا ۴. ماخذ: همان

پوشش حله است و طوقت آتشین/ طوق آتش از برای دوزخی است/ حله از بهر بهشتی و سخی است (عطار، ۱۳۷۶: ۷۲). به عنوان مظهر زیبایی، دلفریبی و طراوت بخشی به عنوان جان و روح در اشعار ایرانی آمده است. «طوطی که خوراکش قند و شکر است، تمثیل عارفی است که از قند حقایق می‌خورد. ولی خدای قند معارف را از حق می‌گیرد و شیرین سخنی می‌کند» (تاج‌دینی، ۱۳۸۳: ۶۵۴). بسیاری از داستان‌های پندآموز سخنان حکمت آمیزی که انسان نمی‌تواند بر زبان بیاورد از زبان طوطی نقل شده است. شاید بر لبه کاسه نشسته، نقل سخن مرغان آسمان در این جایگاه دارند. (تصویر ۱۱)

تصویر ۱۲. نقش طوطی و قرقاول در ترنج‌های حاشیه قوس جناغی، ماخذ: همان

تصویر ۱۱. قوس جناغی صفا ۴ و نقش مرغ فیروزه‌ای داخل قاب، ماخذ: همان

سرو بر گلدانی نشسته که انتهای آن به دو سر اژدها ختم شده است. (تصویر ۱۶) در این بخش بار دیگر حضور امام را در قالی سروی جاودانه، هنرمند به تصویر کشیده که طاووس و سر اژدها آن را از نفوس بد در امان داشته‌اند. فضای مجاور با زمینه لاجوردی در هر طرف ده مرغ سفید کوچک را در بر دارد. (تصویر ۱۷)

کتیبه نمای صفه ۶:
عَنْ الْإِمَامِ جَعْفَرِ الصَّادِقِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: يَقْتَلُ حَفَدَتِي
بِأَرْضِ خُرَاسَانَ فِي مَدِينَةِ يُقَالُ لَهَا طُوسٌ. مَنْ زَارَهُ إِلَيْهَا
عَارِفًا بِحَقِّهِ أَخَذَتْهُ بِيَدِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَدْخَلَتْهُ الْجَنَّةَ وَإِنْ كَانَ
مِنْ أَهْلِ الْكِبَائِرِ قُلْتُ: وَمَا عَرَفَانِ حَقَّهُ. قَالَ: يَعْلَمُ أَنَّهُ إِمَامٌ شَهِيدٌ
مَقْتَرَضٌ الطَّاعَةَ وَ عَنِ بْنِ أَسْبَاطٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا مُحَمَّدٍ الْجَوَادَ
عَلَيْهِ السَّلَامُ مَا لِمَنْ زَارَ وَلَدَكَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِخُرَاسَانَ. فَقَالَ
عَلَيْهِ السَّلَامُ

موضوع قابل تأمل دیگر حضور شش گل خوشیدی کوچک در بالای سر طاووس است که با رنگ سفید به خوبی بر تارک قاب گل می‌درخشد؛ این در حالیست که حدیث این صفه از امام ششم است. در تصویر ۱۷ که تصاویر مرغان سفید که نشانه ای از سفیدبختی‌اند بر شاخسارها در امان و امان به آوازه‌خوانی مشغولند؛ انگار هنرمند در ارتباط با حدیث خواست هبه نوعی تصویرگر بهشت باشد یا عاقبت زایران را به تصویر کشد.

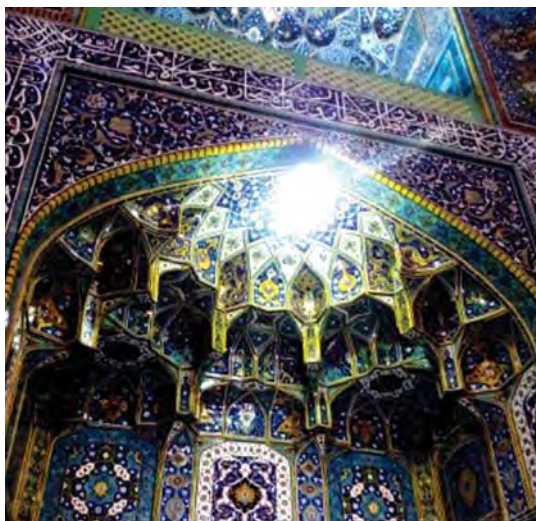
کتیبه پاتاق صفه ۶:
وُلِدَ الْإِمَامُ أَبُو الْحَسَنِ عَلِيَّ بْنَ مُحَمَّدٍ التَّقِيِّ عَلَيْهِ وَالسَّلَامُ
لِلنَّصَفِ مِنْ ذِي الْحِجَّةِ سَنَةِ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ وَمِائَتَيْنِ وَ تُوُفِّيَ فِي
رَجَبِ سَنَةِ أَرْبَعٍ وَمِائَتَيْنِ. وَوُلِدَ الْإِمَامُ أَبُو مُحَمَّدٍ الْحَسَنِ بْنِ
عَلِيِّ الْعَسْكَرِيِّ فِي شَهْرِ رَبِيعِ الْأَوَّلِ مِنْ سَنَةِ اثْنَتَيْنِ وَمِائَتَيْنِ.

صفه شماره ۷: شرق

در واقع راهرویی است به دارالضیافه و قبل از ساخت آن ورودی اصلی رواق‌های ورودی‌خان بوده است. گرداگرد قوس اصلی، پنجره مشبکی است که راه ورود به رواق را نشان می‌دهد. (تصویر ۱۸). داخل راهرو با نقوش هندسی گره‌کند دو پنج با حمیل‌های سفید و فیروزه‌ای تزیین شده است. این صفه تنها صفه‌ای است که مقرنس و کاربندی نشده و تزیینی منفرد دارد. (تصویر ۱۸) نمای لچکی این صفه با نقوش ختایی و قرقاول‌های سفید، در هر لچکی با بیست قرقاول آراسته شده است. (تصویر ۱۹).

کتیبه نمای صفه ۷:

رُوي الْبُخَارِي وَالْمُسْلِم فِي صِيحَمَا أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَأَلِهِ حَرَجَ ذَاتَ غَدَاةٍ وَعَلَيْهِ مَرَطٌ مَرَحُلٌ مِنْ شَعْرِ أَسْوَدَ فَجَاءَ
الْحَسَنُ فَادْخَلَهُ ثُمَّ جَاءَ الْحُسَيْنُ فَادْخَلَهَا ثُمَّ جَاءَتْ فَاطِمَةُ
فَادْخَلَهُ ثُمَّ جَاءَ عَلِيُّ فَادْخَلَهُ ثُمَّ قَالَ إِنَّمَا يَرِيْدُ اللَّهُ لِيَذْهَبَ عَنْكُمْ
الرَّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يَطْهَرَ كَمْ تَطْهِيْرًا...
روایت کردند که پیامبر(ع) در سپیده‌دمی بیرون می‌آید

تصویر ۱۳. نمای صفه ۵، ماخذ: همان

کهن ایرانی نام سیمرغ با ایزد خورشید مرتبط بوده است» (بهمنی، ۱۳۹۶: ۱۹۸). در اوستا بر این باور بودند که منشأ تمامی گیاهان روی زمین از این درخت است. در سفر مرغان، سرانجام سی‌مرغ به مقصد می‌رسند چشمشان به جمال الهی به پرتو هزاران شعله‌ور روشن می‌شود و غرق حیرت می‌شوند. سی‌مرغ به مقصد رسیده چهره سیمرغ ابدی را در آئینه وجود خویش می‌بینند (کربن، ۱۳۷۱: ۲۸۰). در ادبیات حماسی قبل از اسلام (شاهنامه) نماد خرد و مداوا بوده است. «سیمرغ شاه مرغان که در حکمت و عرفان، مصدر جانهاست و جان جهان و جان جانان، تصویر فرشته جبرائیل و عقل فعال و روح القدس نیز هست» (ستاری، ۱۳۷۲: ۱۲۸). خصوصیات ظاهری سیمرغ با خصوصیات جبرئیل از فرشتگان مقرب اسلامی مشابه است (جایز، ۱۳۷۰: ۳۰۹). سیمرغ را نماد «انسان کامل و سالک عارف به ذات حق را گویند» (نور بخش، ۱۳۷۳: ۳۲۷). این پرنده در فرهنگ ایرانی جنبه مثبت دارد و نماد خیر خواهی و خوبی است. در تصویر ۱۴ که دو سیمرغ، کوزه‌های ساخته و در بالای آن مانند گلی بزرگ بارنگ‌های متباین اکر و فیروزه‌ای، طاووس را در برگرفته‌اند به نحوی با کتیبه تعامل دارد. سیمرغ در قالب فرشته، طاووس در تصویر اهل بیت و بویژه امام زمان(ع) را در آغوش گرفته است. از طرفی رنگ‌ها چنان هنرمندانه به کار گرفته شده‌اند که علاوه بر همنشینی در جوار یکدیگر، بیشترین درخشندگی را دارند. چهار ترنج کوچک در قسمت بالا قرار دارد که دو طوطی سبزی‌استاده بر لبه کاسه نظاره‌گر هستند. این فضا را اسلیمی‌های با رنگ اکر پر کرده‌اند. دو قرقاول لاجوردی تیره به شکل قرینه و نیمرخ در دو طرف گلدان لاجوردی در زمینه سفید و پیرامون آن با گل پنبه‌ای اکر تزیین شده است (تصویر ۱۵). در کنج این صفه، دو طاووس در حال محافظت از درخت سرو هستند. درخت

تصویر ۱۷. فضای راست و چپ جانبی صفا ۶ رواق الله وردی خان. ماخذ: همان

تصویر ۱۶. طاووس و درخت سرو در فیلیوش رواق.

تصویر ۱۵. نقش مرغان بر ترنجهای بالای گلدان مرکزی

تصویر ۱۴. نمای مرکزی صفا ۶ رواق.

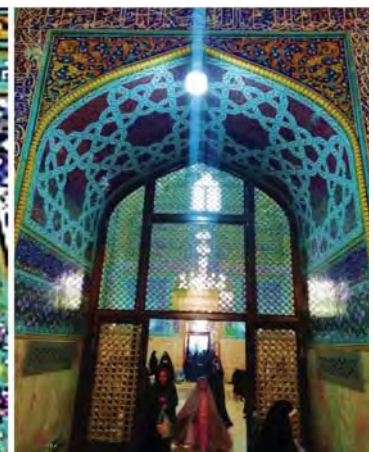
سمت راست: خوش بنایی است این که بنا که زند/ فرش او تکیه بر فراز فلک/ تا کند رفعت نظر و نهاد/ از مه و مهر و نه فلک عینک. سمت چپ: چو بود در جوار روضه شاه/ خردم گفت کامده بی شک/ سال تاریخ آن خجسته مقام/ کعبه خلق و سجده گاه ملک. که مصرع آخر به حساب ابجد سال ۱۰۲۱ را نشان می‌دهد.

صفا شماره ۸: جنوب شرقی

این صفا به دارالسیاده راه دارد. شیوه تزیین، کاربندی است. در بالای قوس اصلی، چهار ترنج با دو طوطی به رنگ نارنجی و بال‌های فیروزه‌ای نقش شده‌اند. این طوطی‌ها در زمینه سبز ترنجی قرار دارند. زیباترین طوطی در میان صفا‌های رواق‌اند که با کادر ظریف سفید از بقیه جدا شده است. فضای دور تادور این ترنج با گل‌های ختایی با شش قرقاول فیروزه‌ای در حال جست و خیز پر شده است

عبایی نقش دار که از موی سیاه بافته شده بود بر دورش داشت. پس امام حسن (ع) آمد و وارد شد پس امام حسین (ع) آمد و داخل شد پس فاطمه (س) آمد او را داخل کردند پس علی (ع) آمد. او را داخل کردند سپس فرمودند: خدا چنین می‌خواهد هر رجس و آرایش را از شما خانواده نبوت ببرد و شما را از هر عیب پاک و منزه گرداند. آنچه در این قسمت می‌تواند مورد اندیشه باشد صحبت از تطهیر است. رنگ قرقاول‌ها سفید و تعداد آنها چهل عدد است که نشان تمام و کامل بودن است. همان که به نحوی در آیه تطهیر بیان شده است. از طرفی در ارتباط با زیارت امام رضا(ع) به تواتر سخن رفته که حج فقر است و عدد چهل در اینجا می‌تواند کامل شدن دین و ادای دین خدا در این زیارت محسوب باشد.

کتیبه پاتاق صفا ۷:

تصویر ۱۸ و ۱۹. ورودی صفا از رواق و از دارالضیافه با تزیینات قرقاول. ماخذ: همان

جدول ۱. مضمون کتیبه‌های به کار رفته در هر صَفّه ماخذ: نگارندگان

ردیف	شماره صَفّه	موقعیت	خط	گروه	مضمون
۱	۱ جنوب	بیرون	ثلث	روایت از امام رضا(ع)	فضیلت زیارت امام رضا(ع)
۲	۱ جنوب	پاطاق	ثلث	تاریخ ولادت و شهادت	تاریخ ولادت و شهادت امام رضا(ع) و جواد الائمه(ع)
۳	۲ جنوب غربی	بیرون	ثلث	حدیث از امام جواد(ع)	فضیلت زیارت امام هشتم بهتر از هزار حج واجب و حج عمره است.
۴	۲ جنوب غربی	پاطاق	نستعلیق	شعر	شأن حرم مطهر.
۵	۳ غرب	بیرون	ثلث	آیه ۳۳ سوره احزاب روایت از پیامبر(ص). حدیث ثقلین	پاکی اهل بیت (تطهیر). شباهت اهل بیت به کشتی نوح. دو امانت پیامبر قرآن و اهل بیت.
۶	۳ غرب	پاطاق	ثلث	تاریخ ولادت. حدیث از پیامبر(ص)	ولادت امام مهدی(عج) شأن صاحب الزمان(عج)
۷	۴ شمال غربی	بیرون	ثلث	روایت از امام رضا(ع)	طوس قطعه‌ای از بهشت و محل رفت و آمد ملائک. زیارت امام هشتم بهتر از هزار حج واجب و حج عمره است.
۸	۴ شمال غربی	پاطاق	ثلث	درود و سلام. تاریخ	درود و سلام بر پیامبر و امامان به ترتیب. تاریخ ۱۰۲۱ اتمام بنا.
۹	۵ شمال	بیرون	ثلث	خبر شهادت امام هشتم. روایت از امام جواد(ع)	تشریح شهادت امام هشتم با سم. طوس قطعه‌ای از بهشت.
۱۰	۵ شمال	پاطاق	ثلث	تاریخ ولادت. شهادت	ولادت و شهادت امام حسین(ع) و امام زین العابدین(ع)
۱۱	۶ شمال شرقی	بیرون	ثلث	روایت از امام صادق(ع)	فضیلت زیارت امام در خراسان و شناخت حق زیارت.
۱۲	۶ شمال شرقی	پاطاق	ثلث	تاریخ ولادت و شهادت	ولادت و شهادت امام محمد تقی(ع) ولادت امام حسن عسکری(ع)
۱۳	۷ شرق	بیرون	ثلث	روایت از پیامبر(ص).	حدیث کساء و نکر منزه بودن اهل بیت و دوری ایشان از هر ناپاکی. آیه تطهیر
۱۴	۷ شرق	پاطاق	نستعلیق	شعر. تاریخ	توصیف بنا. تاریخ ۱۰۲۱ اتمام بنا.
۱۵	۸ جنوب شرقی	بیرون	ثلث	روایت	توصیف و معرفی پنج تن در زمان نزول آیه تطهیر.
۱۶	۸ جنوب شرقی	پاطاق	ثلث	تاریخ ولادت و شهادت	ولادت و شهادت امام علی(ع). ولادت امام حسن(ع).

(تصویر ۲۰).

فیلبوش این صّفه، گلدان بزرگی در زمینه لاجوردی و گل‌های ختایی و عباسی با ساقه لاجوردی است شامل دوازده مرغ کوچک.

این مرغ‌ها، نیز تعداد قرقاول‌ها همگی بر عدد دوازده متمرکز است و توانسته نمادی از دوازده امام باشد. نمادی از معنویت و سبک‌بالی و رهبری (تصویر ۲۱). در طرفین جانبی این صّفه، دو درخت گل و شکوفه‌های سفید و قرمز، زمینه کادر را پر کرده‌اند. پایین درخت دو آهو فیروزه‌ای و نارنجی و در میان شاخه‌های درخت شش مرغ کوچک در حال جست و خیز هستند. چهار مرغ به رنگ فیروزه‌ای و دو مرغ به رنگ نارنجی‌اند (تصویر ۲۲). این تصویر اشاره به داستانی از حسنین علیهما سلام دارد

کتیبه نمای صّفه ۸:

رُوی اَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ فِي مَسْنَدِهِ عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ لَمَّا نَزَلَ قَوْلُهُ تَعَالَى إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ إِلَيْهِ آخِرَ آيَةٍ ... أَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَفْضَلَ كِسَاءِهِ فَكَسَا بِهِ عَلِيًّا وَ فَاطِمَةَ، الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ (ع) وَ اللَّهُمَّ هُوَ لَأَهْلِ بَيْتِي فَادْهَبْ عَنْهُمْ الرَّجْسَ وَ طَهِّرْهُمْ تَطْهِيرًا قَالَتْ أُمُّ السَّلَمَةَ فَدَخَلْتُ ... در این کتیبه پیامبر بر اهل بیت خود لباس تمیز پوشاننده و از خداوند می‌خواهد که ایشان را از پلیدی دور کند. حضور پررنگ عدد دوازده توسط مرغان، اهل بیت را به طریقی کامل نموده و مراد را چهارده مصوم برمی‌شمارد.

کتیبه پاتاق صّفه ۸:

وُلِدَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَإِمَامُ الْمُتَّقِينَ سَلَامٌ اللَّهُ عَلَيْهِ وَعَلَى أَوْلَادِهِ الطَّاهِرِينَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ ثَالِثَ عَشَرَ مِنْ رَجَبِ الْمَرْجَبِ بَعْدَ مَوْلِدِ النَّبِيِّ بِثَلَاثِينَ سَنَةً وَ مَضَى إِلَى رَبِّهِ شَهِيدًا فِي لَيْلَةِ الْجُمُعَةِ الْحَادِي وَالْعَشْرِينَ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ سَنَةَ أَرْبَعِينَ مِنْ الْهَجْرَةِ وَوُلِدَ الْإِمَامُ أَبُو مُحَمَّدٍ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ مُنْتَصِفَ شَهْرِ رَمَضَانَ سَنَةَ إِثْنَتَيْنِ مِنَ الْهَجْرَةِ.

مرغان شامل سیمرغ، طاووس، طوطی، قرقاول و مرغابی در تعامل با کتیبه‌ها مورد مطالعه قرار گرفتند. در ادامه مضمون و متن کتیبه‌ها و شکل قرار گرفتن، تعداد و جایگاه این عناصر در هر صّفه مورد مذاقه و بررسی است.

متن کتیبه‌های رواق

رواق الله‌وردیخان دارای هشت صّفه است که گرداگرد قوس طبقه اول، با کتیبه‌های کاشی معرق به خط ثلث سفید در زمینه لاجوردی آراسته شده است. این کتیبه‌ها از ازاره شروع می‌شود دورتا دور قوس می‌گردد و به سمت دیگر ختم می‌شود. در پاتاق نیز کتیبه‌هایی وجود دارد به خط ثلث یا نستعلیق. (جدول ۱)

با بررسی مضمون کتیبه‌های رواق الله‌وردیخان مشخص شد که بیشترین مضمون، مربوط به فضیلت زیارت امام رضا(ع) است و بقیه موارد به ترتیب به تاریخ ولادت و شهادت امامان (ع) و فضیلت اهل بیت، قرآن و آیه تطهیر در مراتب بعدی تعلق دارند. دو مرتبه تاریخ اتمام بنا (۱۰۲۱) یک بار به ابجد مشاهده شد. (جدول ۲).

گسترده‌گی مرغان در رواق الله‌وردیخان

در رواق مذکور دویست و سه مرغ از گونه‌های مختلف یافت شد. قرقاول با فراوانی نود و شش عدد، بیشترین را به خود اختصاص داده و کمترین نقش مربوط به سیمرغ و مرغابی با فراوانی چهار است. بیشترین تعداد مرغ مربوط به صّفه شماره ۸ بوده و در صّفه ۵ هیچ مرغی مشاهده نشد. (جدول ۳ و ۴)

تعامل نقوش مرغان و کتیبه‌های به کار رفته بر رواق الله‌وردیخان

مرغ در فرهنگ ایرانی به خاطر زیبایی و معانی عرفانی

تصویر ۲۲. جانین صّفه با درخت گل. ماخذ: همان

تصویر ۲۱. قرقاول‌های با رنگ اکر در فیلبوش صّفه. ماخذ: همان

تصویر ۲۰. تزیین با مرغان قرقاول فیروزه‌ای و اکر در کاربندی صّفه ۸. ماخذ: همان

جدول ۲. گستردگی و مضمون کتیبه های رواق، ماخذ: همان

ردیف	موضوع	تعداد
۱	تاریخ ولادت	۸
۲	تاریخ شهادت	۷
۳	فضیلت زیارت امام رضا(ع)	۶
۴	فضیلت اهل بیت و قرآن	۳
۵	آیه تطهیر	۲
۶	تاریخ اتمام بنا	۲
۷	شأن حرم	۱
۸	شأن صاحب الزمان (عج)	۱
۹	درود و سلام به اهل بیت	۱
۱۰	تشریح شهادت امام رضا(ع)	۱
۱۱	توصیف بنا	۱

جدول ۳. گستردگی مرغان در رواق الله وردی خان، ماخذ: همان

ردیف	مرغ	تعداد	رواق
۱	پرنده	۷۰	۸-۶-۴
۲	سیمرغ	۴	۶
۳	طاوس	۱۱	۶-۳-۱
۴	طوطی	۱۸	۸-۶-۴-۱
۵	قرقاوول	۹۶	۷-۸-۶-۴-۲
۶	مرغابی	۴	۱

آن جایگاه خاصی دارد و نمادی از پاکی و بی‌گناهی و پرواز را تداعی می‌کند. در مکان‌های مذهبی اغلب از نقش مرغان زیبا و خوش‌آواز استفاده شده است. مرغ نمادی جدانشدنی از فرهنگ ایران قبل و بعد از دوره اسلامی بویژه در آیات و اشعار اسلامی است. دولت صفوی مبنای شیعی داشته و معمار و بانی بنا با هدف تقویت و ترویج اسلام نقوش و کتیبه‌ها را انتخاب نموده و نقش مرغان تنها به عنوان عنصر تزیینی قلمداد نشده است. مرغ بسم الله در سردر رواق صفه ۱ که جهت قبله است، با شناخت کامل، برای این مکان در نظر گرفته است. نقش طاوس به عنوان پرنده بهشتی و محافظ در سردرهای صفه ۱-۳-۶ استفاده شده و در همراهی با نقش طاوس، طوطی و سیمرغ نقش شده‌اند. فراوانی گسترده نقوش مرغان در صفه ۴، ۲، ۶ و با توجه به مضمون کتیبه صفه ۴ که سرزمین طوس را باغی از باغهای بهشت می‌داند، معنا پیدا می‌کند. هدف از ساخت بنای هشت گوش الله وردیخان با نقوش مرغان زیبا و رنگارنگ به تصویر کشیدن بهشت است. اگر چه این مکان به عنوان مقبره الله وردیخان ساخته شده است، ولی از بانی بنا به جز سنگ قبر اثری در رواق وجود ندارد و مضمون کتیبه‌های صفه ۴، ۲، ۶ و در شأن و مقام امامان خصوصاً امام رضا(ع) و فضیلت زیارت امام چندین بار در متن کتیبه‌ها ذکر شده است.

کتیبه قوس صفه ۱ به فضیلت زیارت امام رضا(ع) و این که غریبانه به خاک سپرده شده‌اند اشاره داشته و در جهت راست این صفه قبر بانی رواق است. او هم که غلام گرچی بوده، دور از وطن اصلی خود در این جا غریبانه به خاک سپرده شده است. این رواق با مرغابی سفید که نشان از عابدی است که در عبادت و سواست داردمزین شده است. در دور صفه ۷ حدیث کساء و آیه تطهیر بیان شده است. در پاتاق شعری در بیان سال ساخت و همجواری این بنا با روضه شاه خراسان که محل رفت و آمد ملائک است و محل زیارت گاه مؤمنین و سجده‌گاه ملائک، بیان گردیده. از جهت دار الضیافه در دو قوس اصلی مجموعاً چهل قرقاوول سفید در میان ختایی گنجانده شده. (تصویر ۱۹) عدد چهل عدد کمال عقل در انسان و سن مبعوث شدن اکثر پیامبران است. شاید سازنده خواسته ساخت این بنا را در حد کمال بداند و عمداً از چهل قرقاوول در لچکی ورودی استفاده کرده است. دور صفه ۲، فضیلت زیارت مرقد امام رضا(ع) که از رفتن به حج سزاوارتر است، بیان شده. در فضای کاشی‌کاری میان صفه ۲ نقش ده قرقاوول سفید تصویرسازی شده. قرقاوول سفید نمادی از فرشتگان یا ارواح پاک است و احتمالاً اشاره به حاجیانی با لباس‌های سفید احرام را دارد که در حال آمدن برای زیارت امام به طرف ضریح هستند و با پنجره مشبک فلزی مشخص شده است. (تصویر ۷) این نقش در صفه ۲ که ورودی اصلی به ضریح است دوباره طراحی شده

و جهت حرکت فرشته، ملائک یا زائران حج را که به طرف ضریح می‌روند، نشان داده است.

نمای صفه ۲ کتیبه‌ایست با مضمون پاکی اهل بیت و شباهت ایشان به کشتی نوح که انسان‌ها را از نابودی نجات می‌دهند. در پاتاق ولادت امام مهدی (عج) و این که ایشان در زمانی زمین را پر از عدل و داد می‌کند که از ظلم پر شده باشد. تنها نمادی که در این صفه آمده است دو طاوس روبروی هم بوده که یاد آور «المهدی طاوس اهل الجنة» است (تصویر ۸) مجلسی، ۱۳۷۷: ۳۱۱.

مضمون کتیبه نمای صفه ۴، خراسان که محل دفن امام رضا(ع) است را قطعه‌ای از بهشت می‌داند و متذکر گردیده

دارد نقش دو آهو فیروزه‌ای و نارنجی در پایین دو درخت پر از شکوفه است. عده‌ای از محققین اشاره به داستان ضامن آهو دارند. (تصویر ۲۲) آهو سمبل بی‌گناهی و زیبایی، یا اشاره به داستانی در مورد بچه آهوئی که شکارچی برای امام حسن (ع) و امام حسین (ع) هدیه آورده؛ اشاره دارد. در پاطاق تاریخ ولادت امام حسن (ع) ذکر شده است. تمامی مطالب ذکر شده سعی در بیان اهمیت و دقت استفاده و همخوانی کتیبه‌های به کار رفته با نقوش مرغان در رواق الله وردی‌خان است. استاد کاران و هنرمندان سازنده بنا با الهام از مفاهیم و نمادهای بکار رفته در نقوش مرغان سعی در بهتر نشان دادن مفهوم آیات و روایات داشته و در عین رعایت این مطلب سعی در نمود زیبایی و ارائه خلاقانه هنر اسلامی و ایرانی خود به نحو احسن کرده‌اند.

ملائک مدام در رفت و آمد هستند. در قوس اصلی چهارده مرغ فیروزه‌ای (تصویر ۱۰)، در جوار فیلپوش‌ها باچهارده قرقاول رنگی که نمادی از مرغان بهشتی‌اند (تصویر ۱۲) آمده و در پاطاق اسامی چهارده معصوم به ترتیب ذکر شده است. متن کتیبه با تعداد مرغان هماهنگ است. صفه ۵ که پشت به قبله است و تنها صفه بسته است. در این قسمت نقش مرغی مشاهده نشد شاید به این دلیل که محل رفت و آمد زائران و ملائک نیست. کتیبه قوس اصلی، شهادت امام رضا (ع) با سم و به ظلم را در بر دارد و غربت امام در این مکان دوباره یادآوری شده، گویا عمداً از نقش هیچ مرغی استفاده نشده است. (تصویر ۱۳) در نمای قوس صفه ۸ دوباره آیه تطهیر و معرفی اهل بیت پیامبر ذکر شده است. نقش متفاوتی که در این صفه وجود

جدول ۴: مجموع مرغان با توجه به هر یک از رواق‌ها: همان

شماره صفه	جبهه	پرنده	سیمرغ	طاوس	طوطی	قرقاول	مرغابی
۱	جنوب			۴			۴
۲	جنوب غرب	۱۲			۲	۱۰	
۳	غرب	۲۰		۲			
۴	شمال غربی	۱۴			۴	۱۸	
۵	شمال						
۶	شمال شرقی		۴	۵	۴	۴	
۷	شرق					۴۰	
۸	جنوب شرقی	۲۴			۸	۲۴	
مجموع	۲۰۳	۷۰	۴	۱۱	۱۸	۹۶	۴

نتیجه

یکی از بناهای زیبا در مجموعه مطهر امام رضا (ع) که در زمان حیات بانی بنا و به دستور خود او ساخته شده رواق الله وردی‌خان است. هنرمندان و معماران با ساخت این بنا دست به آفرینش اثری بدیع در معماری زده‌اند و در واقع ارادت و مراتب مهارت و هنر خود را به نمایش گذرانده‌اند. در پاسخ به سوال اول باید گفت مضامین کتیبه‌های نقش‌بسته بر رواق شامل تاریخ ولادت، شهادت و عمدتا

فضیلت امام رضا(ع)، آیه تطهیر، تاریخ اتمام بنا، شان حرم مطهر و سلام بر اهل بیت و حضرت ولی عصر است. این کتیبه‌ها به خط ثلث و دو کتیبه در شان حرم و تاریخ بنا به خط نستعلیق کتابت شده‌اند. آنچه بر آن تاکید شده زیارت امام غریب در خراسان و حدیث‌های متواتری از دانستن حرم به عنوان قطعه‌ای از بهشت است. مرغان نقش شده به ترتیب فراوانی شامل قرقاول، طوطی، طاوس، سیمرغ و مرغابی هستند که با تنوع رنگی و زیبایی این مرغان، همچنین معانی نمادین آن، هنرمند سعی در تصویر کشیدن فضایی ماورایی و بهشتی در ذهن داشته است. در مورد سوال دوم باید بیان کرد در برخی صفت‌ها مثل صفت دو، چهار و شش، طوس را قطعه‌ای از بهشت بیان می‌دارد که بیشترین فراوانی تعداد مرغان متعلق به همان صفت‌هاست و تصویر مرغانی آواز خوان بهشتی بر این موضوع تاکید دارد. در مواردی تعداد مرغ با تعداد نام امامان در کتیبه هماهنگی دارد. شکل و رنگ مرغ با متن کتیبه در ارتباط است مانند ثواب زیارت امام رضا(ع) با قرقاول سفید مزین شده است. در جایی که اشاره به ثواب زیارت حاجیان دارد قرقاول سفید نقش شده است که اشاره به لباس احرام حاجیان یا ملائک دارد. سازندگان و هنرمندان این رواق را محل آمد و شد ملائک و مومنین دانسته و با آگاهی تعدادی از مرغان نمادین را در تزیین آن به کار برده تا محیطی امن و با طروات برای واردین بدان فراهم آورند. بی‌وزنی مرغان نقش شده بر رواق‌ها، نشستن بر شاخسارها و سرمستی و آواز خوانی ایشان، همراه با مضمون کتیبه‌ها که هم‌آوایی موزونی را به مخاطب ارزانی داشته است، هدف هنرمندان را به ذهن متبادر ساخته است. مراد و مقصود، قراردادن مخاطب در فضایی مینوی بوده که در آستانه ورود به این حرم، محرم گردد و یاری شود تا اندکی از معنویت این مکان را بتواند درک و فهم نماید.

منابع و مآخذ

- بهمنی، پردیس. (۱۳۹۶). طراح ایرانی چگونه می‌اندیشد؟، تهران: فخراکیا.
- پوپ، ارتور آپم واکرمن، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، ویرایش سیروس پرهام، تهران: علمی و فرهنگی، جلد سوم.
- تاجدینی، علی. (۱۳۸۳). فرهنگ نمادها و نشانه‌ها در اندیشه مولانا، تهران: سروش.
- جانبز، گرتروید. (۱۳۷۰). سمبل‌ها، مترجم محمد رضا بقاپور، تهران: مترجم.
- حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۸۹). گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران امام زاده‌ها و مقابر، ۱۳ ج، بخش سوم، تهران: دانشگاه بهشتی.
- خزایی، محمد. (۱۳۸۳). «تأویل نمادین نقوش در هنر اسلامی»، مجموعه مقالات اولین همایش هنر اسلامی، انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ص ۱۲۵-۱۴۲.
- دشتی زاده، مریم. (۱۳۸۸). نشانه شناسی طاوس در هنرهای صناعی صفویه و قاجار با تأکید بر دستبافته‌ها، پایان نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی، تهران: دانشگاه الزهراء، استاد راهنما: دکتر مهرانگیز مظاهری.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا، ویرایش محمد معین و سید جعفر شهیدی، ج ۹-۱۴، تهران: مؤسسه لغت نامه دهخدا.
- ستاری، جلال. (۱۳۷۲). مدخلی بر رمز شناسی عرفانی، تهران: مرکز. چاپ دوم.
- سجّادی، سید جعفر. (۱۳۸۳). فرهنگ و اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران: طهوری. چاپ هفتم.
- سرلو، خوان ادواردو. (۱۳۸۸). فرهنگ نمادها، ترجمه مهر انگیز اوحدی، تهران: داستان.
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۹). بررسی مضمونی کتیبه‌های گنبد الله وردی خان در حرم مطهر رضا(ع)، کتاب ماه هنر، شماره ۱۴۰، ص ۷۸-۸۹.

- شایسته فر، مهناز. (۱۳۹۲). بررسی محتوایی کتیبه های رواق های ساخته شده در حرم مطهر رضوی، مجله فرهنگ رضوی، شماره ۳، ص ۱۱۵-۱۴۶.
- شیخی نارانی، هانیه. (۱۳۸۹). نشانه شناسی پرند، طاووس، مجله نقشمایه، سال ۳، شماره ۵، ص ۲۷-۴۲.
- شیمیل، آنه ماری. (۱۳۹۱). راز اعداد، ترجمه فاطمه توفیقی، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب، چاپ چهارم.
- صباغ پور، طیبه، شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۹) بررسی نقشمایه نمادین پرند در فرش های صفویه و قاجار از نظر شکل و محتوا، مجله علمی پژوهشی نگره، سال ۵، شماره ۱۴، ص ۳۹-۵۰.
- صلواتی، مرجان. (۱۳۸۸) عظمت نماد طاووس در چفته بافی زنان ایلات قشقایی فارس، مجله نقش مایه، سال دوم، شماره سوم، ص ۹۱-۹۷.
- عباسپور، زهرا. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی نقش و مفهوم طاووس در هنرهای سنتی ایران و هند، پایان نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، استاد راهنما دکتر علیرضا خواجه احمد عطاری.
- عباسی، ادریس و مقتدائی، علی اصغر. (۱۳۹۲). هنرهای دستی و سیر تحول آن در ایران، تهران: جمال هنر، چاپ دوم.
- عبدلی، محمد و گرکنی، راضیه. (۱۳۹۲). اسطوره های شرق، تهران: جمال هنر.
- عطار، فریدالدین (۱۳۷۶). منطق الطیر، تصحیح ذکاء الملک فروغی، تهران: سنائی. چاپ سوم.
- فلاح طوسی، هنگامه (۱۳۸۹) مطالعه پیشینه تاریخی و اعتقادی نقش طاووس و باز نمود آن در نگاره های ایرانی، پایان نامه کارشناسی ارشد هنر اسلامی، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان، استاد راهنما دکتر بهار مختاریان.
- قانی، افسانه. (۱۳۹۰) نقش مایه طاووس در دست بافته های گلیمی اقوام شاهسون و قشقایی، مجله علمی پژوهشی گلجام، شماره ۲۰، ص ۷-۲۰.
- کاوایانین، احتشام. (۱۳۵۵). شمش الشموس یا تاریخ آستان قدس، مشهد: آستان قدس.
- کرین، هانری. (۱۳۷۱). آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی، نوشته داریوش شایگان، ترجمه پرهام، تهران: آگاه.
- کوپر، جین. (۱۳۷۹). فرهنگ مصورنمادهای سنتی، ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
- گلی آیسک، مجتبی. (۱۳۹۲). فرهنگ نماد شناسی پرندگان در شعر عرفانی، ج ۱، مشهد: سروش.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۷۷). مهدی موعود، تهران: دارالکتب اسلامی.
- مؤتمن، علی. (۱۳۴۸). راهنما یا تاریخ آستان قدس، تهران: بانک ملی ایران.
- نصیری، محمد و بحرانی، محمدرضا. (۱۳۹۳) «نماد طاووس و نقش رسانه ای آن در معماری شیعی با تأکید بر مساجد عصر صفوی اصفهان». مجموعه مقالات اولین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، ج ۱۱، مهدی دوازده امامی و ایمان زکریایی، بوشهر: مؤسسه سفیران فرهنگی مبین، ص ۱۰۴۱-۱۰۶۰.
- نور بخش، جواد. (۱۳۷۳). فرهنگ نور اصطلاحات تصوّف، ج ۳-۴، تهران: یلدا قلم، چاپ سوم.
- هال، جیمز. (۱۳۹۰). فرهنگ نگاره ای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر. چاپ پنجم.
- یاحقی، محمد جعفر. (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیر و داستان وارها در ادبیات فارسی، تهران: فرهنگ معاصر.